
Eski Rejim ve Fransız Devrimi Üzerine Bazı Düşünceler

Buğra Kalkan^o

Resmî tarih, Devrim öncesi Fransa ile Devrim sonrası Fransa arasındaki farklılıklara ilişkin kesin bir tablo çizmeye heveslidir. Tarihindeki devrimlerle öğünen tüm ülkelerde benzer eğilimler görmek mümkündür. Eskiyle yeni arasındaki karşıtlığı doğruyla yanlış arasındaki farklılıkla özdeşleştirerek kuruluş efsaneleri üretmek hiçbir millî devletin karşı koyamayacağı kadar cazibelidir. Fransız Devrimi'nin eski rejimi ilga ederek herkese eşitlik, özgürlük ve kardeşlik getirdiği miti de bugüne kadar gördüğümüz en etkili efsanelerdendir.

Bu efsanenin sınamasını özellikle Tocquevelli'in yazılarında takip edilecek ve gerekli yerlerde modern yazarların görüşlerine başvurulacaktır. Devrim öncesi Fransa ile Devrim sonrası Fransa arasında benzerliklere ve kopmalara dayalı bu yazıdan çıkacak netice, Fransa'nın 19. yüzyılın ortalarında nasıl bir siyasî ve ekonomik atmosferle çevrelendiğini incelemede yardımcı olacaktır.

Fransız Devrimi Öncesinde Fransa'nın Sosyo-Ekonomik Durumu

a) Fransa'da Feodal Tabakalar ve Sosyal Hayat

Ortaçağ siyasal yönetiminin kral, soylular ve din adamları sınıfı arasında farklı ölçülerde meydana gelen ittifakın sonucunda oluştuğu bilinen bir gerçektir. Merkezî devletlerin kurulması, feodal beyliklerin güç kaybetmesi ve seküler hareketlerin gelişimi bu tabakaları farklı şekillerde etkilediyse de Devrim öncesi Avrupa'da bu tabakalar varlıklarını sürdürmekteydiler.

^o Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi.

Devrim öncesi Fransa'da da, teorik olarak, iktidar, kralın tekelinde olmakla birlikte düzen, 'kral-din adamları-soylular' ittifakına dayanmaktadır. "Bu üçlü ayırım hukuk kurallarına bağlanmış ve sınıfların sosyal durumları, hakları ve ayrıcalıkları bu kurallarla belirlenmiş durumdadır."¹ Ayrıcalıklılar olarak tanımlanan bu tabakaların haricinde nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan üçüncü tabaka, yani sıradan halk ülkedeki yerini alır.

Kraldan sonra ülkedeki en güçlü tabaka din adamları sınıfıydı. Yaklaşık 120 bin kişiden oluşan, ülke topraklarının %25'ini ellerinde bulunduran rahipler önemli malî ve siyasî ayrıcalıklara sahiptiler. Vergiden ve askere alımdan muaf tutuluyorlardı. Bu tabakanın malî gücü köylüden aldıkları aşar ya da ondalık denilen vergi ve gayrimenkullere dayanıyordu. Bu tabakadan sonra, sayıları 350 bini bulan ve nüfusun yaklaşık %1.5'ini oluşturan soylular sınıfı ayrıcalıklı durumlarıyla göze çarpıyorlardı. Kendi içlerinde çeşitlenen soylular temelde derebeylik haklarından elde ettikleri vergi hakları ve gayrimenkullerinden edindikleri gelirle hayatlarını sürdürmekteydiler. Kral da soylular sınıfındandı ve etrafına topladığı 4 bine yakın soyluyla ülkeyi Versailles Sarayı'ndan yönetmekteydi. Bu iki tabakanın haricinde 23 milyonluk nüfuslarıyla ülkenin %97-98'ini oluşturan sıradan halka, 'üçüncü tabaka' denmekteydi.² Ağır vergileri yüklenen, milis kuvvetlerine adam yetiştiren, sayısız kısıtlama ve regülasyonlarla günlük ve ticarî hayatları işkenceye çevrilenler, üçüncü tabakaydı. Efendilerine bağlı bu halk içinde buldukları durumu değiştirecek hiçbir sosyal hareketliliğe sahip değildi. Zamanlarının büyük bölümünü senyörlerinin malikânesinde çalışarak geçiriyorlardı ve kendileri için ne zaman nasıl çalışacakları efendileri tarafından belirleniyordu. Devrim öncesi Fransız toplum yapısı için yapılan klasik açıklamalar, bu şekilde özetlenebilir.

Ayrıntılarda farklılaşmasıyla birlikte, tüm Avrupa'da Ortaçağ boyunca ayakta kalan bu toplumsal yapılanmayı anlatan çeşitli yazarlar, öncelikle bu sistemin ne kadar adaletsiz ve etkinsiz olduğunu anlattıktan sonra Fransız Devrimi'nin şeytanî feodal yapıyı Fransa'da nasıl da yenilgiye uğrattığını överler. 'Devrim öncesi feodal despotlarca ezilen Fransız halkı, Devrim sonrası siyasî ve ekonomik regülasyonlardan, ağır vergilerden kurtulmuş ve dünyaya demokrasi uygulamasının en kapsamlı örneğini vermiştir.' Resmî yazılarda ve ders kitaplarında rahatlıkla karşılaşılabilecek bu tezler özellikle liberal ve muhafazakâr birçok yazar karşı çıkmaktadır. Onlara göre, resmî tez savunucularının bazı sorulara cevaplar vermesi gerekmektedir. Öncelikle, devrim neden Fransa'da olmuştur? Zira, Avrupa'nın pek çok başka yerinde, örneğin Almanya'da, feodal sistem tüm kurumlarıyla çok daha ağır bir şekilde uygulanmaktaydı. Ancak, devrim buralarda patlak vermedi ve verecek

¹ Emin Ruhi, *Fransız Devrimi'nde Bir Kahraman: Sijès*, Liberte Yayınevi, Ankara, 2002, s. 16.

² Emin Ruhi, *Fransız Devriminde Bir Başrol Oyuncusu: Sijès*, s. 25.

gibi de gözüküyordu. Diğer önemli soruysa devrimin asıl özgün işinin ne olduğuna yani, devrimin neyi yıkıp neyi inşa ettiğine ilişkindir. Aslında bu iki soruyu birbirinden ayırarak cevaplamak zor ve yanlış olur. Bunun yerine meseleyi bütüncül bir şekilde ele alıp, siyasî ve ekonomik yönlerine vurgu yaparak açıklamaya çalışmak daha yerindedir.

Yukarda, klasik feodal sistemi resmeden tablo, artık, Fransa için geçerli değildi. Alexis de Tocqueville, Eski Rejim ve Devrim adlı klasik eserinde Devrim'in ne feodal kurumları yıktığını ne de merkezileşmeyi sağladığını iddia eder. Çünkü, bütün bu gelişmeler devrim öncesi zaten olmuştu. Soylular, feodal yetkilerini ve görevlerini, merkezî yönetime, Devrim'in çok öncesinde kaptırmıştı. Feodal sistemden geriye kalan soyluların sahip oldukları ayrıcalıklardı ve görev ve yetkileriyle orantısız bu ayrıcalıklar bu yüzden olduklarından çok daha ağır gözüküyordu. Bunun anlamı şu ki, artık halk serflikten kurtulmuştu. Bunun yanında köylü kendi toprağına da sahipti. Yani, ne efendilerine karşı o eski angaryaları yerine getirmeleri gerekiyordu ne de mallarını nerede satacaklarına dair kesin kısıtlamalar vardı. Feodal sistemin çökmesi ve halkın birçok hakka sahip olması, Avrupa'nın birçok yerinde görülmemiş, ileri gelişmelerdi. Peki, nasıl oldu da böyle bir gelişme Devrime giden yolun önünü açtı? Bunun cevabı köylünün durumunu özlü bir şekilde anlatan Tocquivelli'de bulabiliriz:

“Rica ediyorum, XVIII. yüzyılın Fransız köylüsünü bir düşünün, ya da tanıyıp bildiğiniz köylüyü; çünkü bunların hepsi aynı köylüdür: Yaşam koşulları değişti, ama huyu değişmedi. Sözümlü ettiğim belgelerin betimlediği kimliğiyle, bütün birikimini toprak satın almak için harcayacak ve ne pahasına olursa olsun satın alacak ölçüde toprağına tutkun kimliğiyle görün onu. Toprak edinmek için önce bir vergi ödemesi gerekmektedir, ama hükümete değil de çevredeki başka mülk sahiplerine; kamusal işlerin idaresine onun kadar yabancı olan, hemen hemen onun kadar güçsüz olan kişilere. Sonunda toprağı sahiplenmektedir; tohumla birlikte yüreğini de toprağına atmaktadır. O engin evrenin ortasında, tümüyle kendisine ait olan bu toprak parçası onu gurur ve bağımsızlık duygusuyla doldurmaktadır. Ne var ki, aynı komşular çıka gelmekte, onu tarlasından koparıp başka bir yerde ücretsiz çalışmaya zorlamaktadırlar. Ürününü onların avlarından korumak mı istiyor? Aynı kişiler bunu yapmasını engellemektedirler; aynı kişiler ırmağı geçtiği yerde onu beklemekte ve geçiş resmi istemektedirler. Onları, kendisinin üretmiş olduğu ürünleri satma hakkını kendisine sattıkları Pazar yerinde de karşısında bulmaktadır; ve kulübesin döndüğünde, kalan buğdayını gözlerini üstünden ayırmaksızın ve kendi elleriyle olgunlaştırdığı o buğdayı kendisi için kullanmak istediği zaman, bunu ancak aynı insanların değirmenine götürüp öğüttükten ve fırınında bişirttikten sonra yapabilmektedir. Küçük toprağının getirdiklerinin bir bö-

lümü, o insanlara rant sağlamaktan geçmektedir ve bu rantlar zaman aşımına uğramayan, satın alınamaz rantlardır.”³

Sıradan halkın artık kaybedecek birşeyleri ve geleceğin daha iyi olabileceğine dair umutları vardı. Ancak, bu umutlar, kimi merkezî idare tarafından koyulan kimi de soylular tarafından kazanılan kısıtlamalar ve ayrıcalıklar tarafından gölgeleniyordu. Dolayısıyla, aynı dönemde Almanya ya da Rusya’da halk çok daha ağır şartlarda sistemle barışık yaşarken Fransa’daki halk, Ortaçağ kurumlarının kalıntılarına kin ve nefret besliyordu.

Fransa’nın bu hâle gelmesi uzun yıllar, kralın, yerel feodal güçlerde olan yetkileri yavaş yavaş başka ayrıcalıklar ve memurluklar karşılığında soylulardan alması sonucu olmuştur.⁴ 17. yüzyılda başlayan bu süreç soyluların ayrıcalıklarını artırıp görev ve yetkilerini azaltırken, merkezî yönetim ülkenin her yerinde kamusal hizmetleri görevlileri aracılığıyla üstlenmeye başlamıştı. Devrimin hemen öncesinde yargı, vergi toplama, bayındırlık faaliyetleri, askere alma işlemleri, zabıta örgütü gibi günümüzün temel kamusal hizmetleri, krallık konseyi tarafından kararnamelerle çok ayrıntılı bir şekilde düzenlenmekte ve yine bu konseyin atadığı denetmenler aracılığıyla taşrada uygulamaktaydı. Tocqueville’nin belirttiğine göre, her vilayetin başında bir vali bulunmasına karşın, bunlar, bazı sembolik işlere onay vermenin dışında herhangi bir işe karışmıyor ve tüm kamusal kararlar merkezin atadığı denetmenler tarafından yürütülüyordu. Soyluların elinde kalmış bir takım yönetsel ve yargısal yetki, merkezî idare tarafından kararnamelerle öylesine denetleniyordu ki, soylular bu görevlerde birer kukla durumuna indirgeniyordu. Zaten, soylular da bu görevleri birincil uğraşları olarak görmüyor ve mümkün olduğunca taşradan uzaklaşarak Paris’e gitmeye, sağlam memurluklar edinmeye çalışıyorlardı. Gündelik hayatı büyüklüğüyle kaplayan, ama içi boşaltılmış feodal kurumların gölgesinde kalan merkezî örgütlenme, etkinliğine karşın büyük bir dikkat çekmeden gelişimini tamamlayabilmişti. Devrim öncesi merkezî yönetim artık halkın vasisi durumuna gelmişti.⁵ Bütün eski meclislerin etkinlikleri sonlandırılarak halkın kamusal hayattan tamamen dışlanmış olmasının yanında biraz para biriktiren köylü, oğlunu şehre bir memurluk satın alması için gönderiyor, burjuva yatırım yapmak yerine tekelleşme veya idari bir görev kapma peşinde koşuyordu. Siyasî ve ekonomik kanalların merkezîleştirilerek halktan koparılmasının etkilerini o zamanki Fransız toplumu anlatan şu paragraftan izleyelim:

“Hayvanlarını ya da evlerini yitiren köylüler kendilerine tazminat verilmesini istemektedirler; hali vakti yerinde toprak sahipleri, topraklarını daha avantajlı koşullarda değerlendirebilmeleri için kendilerine yardım talep etmektedirler;

³ Alexis de Tocqueville, *Eski Rejim ve Devrim*, İmge Kitapevi, Ankara, 2004, s. 88.

⁴ Alexis de Tocqueville, 2004, s. 91-102

⁵ Alexis de Tocqueville, 2004, s. 103-113.

sanayiciler rahatsız edici bir rekabete karşı, krallık denetçisinden onları güvenceye alacak ayrıcalıklar beklemektedirler. ... Herkesin başına gelen tüm felaketlerden ötürü esasen hükümete kızdığı da doğrudur. Bu felaketlerin en kaçınılmaz olanları onun işidir; mevsimlerin düzenlenmesinden bile hükümet sorumlu tutulmaktadır.”⁶

Fransa, Devrim arifesine geldiğinde feodal toplum böyle bir değişim geçirmişti.⁷ Ancak, hiçbir toplumsal tabaka hâlden memnun değildi. Kral soylulara güvenmiyor, onları yakınında tutmak için yeni idari görevler ve ayrıcalıklar yaratıyor; bir yandan da din adamlarının gücünü budamak ve iktidarını sağlamlaştırmak için büyük çaba sarf ediyordu. Din adamları birçok görevinin merkezî idare tarafından alınması nedeniyle toplumsal etkinliklerinin bir kısmını kaybetmişlerdi. Soylular eskisinden çok daha fazla ayrıcalığa ve gelire sahip olmalarına karşın fakirleşiyor ve toplumsal itibarlarını kaybediyorlardı. Statülerini ve idari görevlerini korumak için çok yüksek harcamalarda bulunmak zorundaydılar ve atalarının sahip olduğu yönetsel yetenekten de mahrumdular. Yükselen burjuvazinin kendilerine devlet yönetiminde dahi rakip olmalarını hazmetmekte zorlanmaktaydılar. Bütün tabakalar arasında hâlden en çok şikayetçi olan ise üçüncü tabakaydı. Üstlendiği birçok angarya, vergi ve kısıtlamalar onların ayrıcalıklılarından nefret etmesine ve bir yandan da zengin burjuvaları kıskanmalarına neden oluyordu.

b) Ekonominin Merkezîleştirilmesi

Fransa'daki merkezileşme ve regülasyon eğilimi sadece sosyal ve siyasî alanla sınırlı değildi. Bilakis ekonomiye yapılan regülasyonlar merkezileşme politikalarına başından beri eşlik etmiş ve eski rejimin en görünür sorununun da kaynağı olmuştu.⁸ Fransa'da ekonomi politikalarının ve ekonomideki devletçi zihniyetin kaynağı olarak merkantilist politikalar gösterilebilir. Merkantilist politikalar ve bunların türevleri Devrim öncesi Fransız ekonomisi hakkında sağlam analizler yapılmasını sağlarken, Devrim sonrası gelişmelerin takip edilmesinde ve hatta Fransa'nın bugünkü ekonomik sorunsallarının tetkikinde çok önemlidir.

Merkantilist politika dünyadaki servetin sabit olduğu görüşü üzerine kuruludur. Önemli olan bu zenginliğin herkesin kendi ülkesine çekebilmesidir. Bunun iki yolu vardır: İlki ticaretle ikincisi ise savaştır. Merkezî devletlerin

⁶ Alexis de Tocqueville, *Eski Rejim ve Devrim*, s. 135-136.

⁷ Fransız Devrimi öncesi, Krallık yönetiminin ülkede nasıl bir merkezî yönetim kurduğuna dair daha geniş bir bilgi için bakınız, Alexis de Tocqueville, 2004, s. 77-89, ve Charles Kingsley, *Fransız Devrimi Öncesi Avrupa, Antik Rejim*, , Ataç Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51-87.

⁸ Aydın Yalçın, *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 135.

kurulduğu, güçlü olmanın ülkeler fethederek koloniler kurmaya bağlandığı bir dönemde, tüccarların kaderiyle kralların kaderi birbirine bağlanmıştır. Bundan sonra tüccarlara tekeller ve ayrıcalıklar sağlayacak krallıklar tüccarları kendilerine çekmek için yarışacaklardır. “Tüccarların kârlı denizaşırı faaliyetlerinden yararlanabilmesi güçlü merkezî devleti, güçlü bir orduyu gerektirir. Devletin kudretini sağlayan denizaşırı ticaret, ordu için silah yapımı gibi iktisadî faaliyetler ise tüccarların elindedir.”⁹ Bu sözler, dönemin mantığını ve ilişki ağını özetler. Merkantilizm, servet yaratmanın kaynağını hatalı bir şekilde değerli madenler olarak göstererek tek taraflı ticareti yüceltmiş olsa da ticaretin önemini kabul ettirmiş ve Avrupa’nın Ortaçağ kurumlarından kurtulmasına yardım etmiştir. Laissez faire’ci ekonomistlerin ve Adam Smith’in¹⁰ sert eleştirilerine maruz kalan merkantilizmin, bugün, iktisat teorisi açısından bir önemi bulunmasa da bir iktisat politikası olarak yaygınlığını sürdürdüğü bir gerçektir.¹¹

Fransa’da merkantilist politikalar, 16. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanırsa da, merkantilizmin bir devlet politikası hâline getirilerek kararlı bir şekilde uygulanması XIV. Louis’in maliye bakanı olan Jean Baptiste Colbert (1619-1683) zamanında olmuştur. Zaten, Fransız merkantilizmi ‘Colbertism’ diye adlandırılır. Colbert, sanayiye ve ticareti geliştirmek maksadıyla tamamen güdümlü ve merkezî bir ekonomi yaratmıştır. Önce, sanayicilere ve tüccarlara teşvikler vermiş sonra tekeller yaratmış sonra da gümrük duvarlarıyla iç piyasayı korumaya çalışmıştır. Tüm bu gelişmeler ülkedeki kapitalizmin gelişimini yavaşlatan etkili politikalar olsa da, Colbert asıl yıkımını, ekonominin her ayrıntısını nizamnamelerle düzenlemeye ve kontrol etmeye çalışmasıyla gerçekleştirmiştir. O dönemde, sadece Paris’te yaygın olan lonca sistemi tüm ülkede zorunlu hâle getirilerek ekonominin herhangi bir sektöründe faaliyet göstermek isteyenler bu loncaların sınırlamalarına ve yükümlülüklerine maruz bırakılmıştır. Artık neyin, nerede, hangi yöntemlerle üretileceği insanların hür iradesine ve ihtiyaçlarına göre değil, merkezin loncalar aracılığıyla uyguladığı nizamnameler tarafından belirleniyordu.¹² Nizamnameler öylesine ayrıntılıydı ki, makinelerin nasıl çalıştırılacağından bir kumaşın içinde bulunan iplik sayısına kadar ekonomik faaliyeti düzenliyordu. Bu genel politika-nın yanında bir imalat disiplini yerleştirmek ve toplumda işsiz, aylak gezenleri

⁹ Gülten Kazgan, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 38.

¹⁰ Adam Smith, “A Critique of Mercantilism”, *Readings in Free Trade*, ed. Detmar Doring, Friedrich Naumann Stiftung, Berlin, 2004.

¹¹ Merkantilist fikriyatın günümüze olan yansımaları hakkında bakınız, Murray N. Rothbard, “Mercantilism: A Lesson for Our Times”, Ed. Burton W. Folsom, Jr., *The Industrial Revolution and Free Trade, foundation for Economic Education*, Newyork, 1996, s. 7-18.

¹² Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf, Ankara, 2005, s. 260.

dize getirmek için de sert önlemler uygulanıyordu. Çocuklara çıraklık eğitimi zorunlu tutulmuş; dilenciler hastanelere kapatılarak bir meslek öğrenmeye zorlanmış; bekar kızlar ve boş gezenler manastırlarda ya da imalathanelerde çalışmaya mecbur edilmiş; emeğin bölgeler arası hareketliliği engellenmişti. Hatta öylesine ileri gidilmişti ki, bazı yerlerde kâr etmeyen işletmelerden alışveriş yapmak zorunlu hâle getirilmişti.¹³ Ne var ki, büyük umutlarla ülkeyi kalkındırmak adına girişilen büyük uğraşların sonucu hiç de olumlu olmadı. Sadece bazı lüks malların üretiminde başarı sağlanırken dış pazarlarda Fransız malları hiç yer edinememiş ve ülkede yaratılmak istenen sanayinin gelişimi uzun yıllar geciktirilmişti.¹⁴

İngiltere'deki merkantilist uygulamalar lonca sistemini yıkarak ekonomiye devlet müdahalesini azaltırken, Heckscher'in deyimiyle Fransız merkantilizmi "Ortaçağ sistemini millileştirmeye yönelmiştir."¹⁵ Günümüzde az gelişmiş devletçi ekonomilerde rastlayabileceğimiz Colbertisim uygulamaları, Fransız ekonomisinin temel karakterini oluşturmuştu. Devrim öncesi Monarşi'nin içinden çıkmaya çalıştığı malî kriz tam olarak bu yapılanmadan kaynaklanıyordu.

Devrime Doğru

Scott Trask'a göre, Monarşi eğer malî bir krizin içinde olmasaydı Devrim hiç olmayacaktı. Şüphesiz basit bir mantık yürütmeye, malî krizin yokluğunda kral ve soylular arasında vergiye dair bir anlaşmazlığın çıkmayacağı ve dolayısıyla, Etats Generaux'nun toplantıya hiç çağrılmayacağı sonucuna varılarak; Devrim ateşinin hiç başlamamış olacağı kurgulanabilir. Tabii, Trask'ın açıklamaları bu nokta bitmiyor ve Monarşi'nin izlediği iktisat politikasını kıyasıya eleştirerek, kendilerini içinden çıkılmaz bir krize nasıl attıklarını anlatarak devam ediyor. Özellikle, Turgout'nun 1774-1776 arasında maliye bakanıyken yapmaya çalıştığı reform hareketinin ve sonraki yıllarda ve Devrim'den hemen önce benzer reform hareketinin kral ve soyluların karşılıklı güvensizliği ya da yerleşik çıkar gruplarının direnişi neticesinde nasıl engellendiğini anlatan yazar, bu kriz sürecinin Devrime götürdüğünü belirtmektedir.¹⁶

Turgout'nun ve takipçilerinin yapmaya çalıştığı şey, artık çağa uymayan ekonomik feodal kısıtlamaları kaldırmak ve vergiyi soylular ve din adamlarını da içine alacak şekilde yeniden düzenleyerek, bir çeşit kast sistemi oluştur-

¹³ Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, Çev. Fikret Başkaya, Dost Kitapevi, Ankara, 2001 s. 32.

¹⁴ Colbertism hakkında daha geniş bilgi için bakınız, Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi* s. 30-32. ve Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 252-267, Paragraf Kitapevi, Ankara, 2005.

¹⁵ E. F. Heckscher, "Merkantilizm", *Encyclopedia of the Social Science*, 1964, s. 35.

¹⁶ Bkz., Scott Trask, "Fransız Devriminin Gerçek Sebebi Neydi?", *Liberal Düşünce*, Kış 2005, Sayı: 37, s. 79-86.

muş ayrıcalıklar sınıfının yerleşik menfaatlerini kaldırmak ve ekonomiyi liberalleştirmekti.¹⁷ Ayrıca, Turgout, eski yerel meclisleri canlandırarak halkın ve yerel güçlerin yönetime tekrar katılmalarını istemiş, böylece bir yandan merkezî gücün denetimsiz uygulayıcılarını kontrol altına almayı planlarken bir yandan da yerel güçleri sisteme bağlamayı hedeflemiştir. Ancak, Turgout bu reformları dillendirirken tek taraflı olarak krala güvenmiş ve özellikle soylu-bürokrasi çatışmasının yaşandığı bir dönemde ayrıcalıklı sınıfın büyük tepkisini çekmiştir.¹⁸ Bunun sonrasında, ülkede yaşanan kıtlık neticesinde yaşanan çatışmalardan, tahıl ticaretini serbestleştirdiği gerekçesiyle, Turgout sorumlu tutulmuş ve görevinden azledilmiştir.

İlk kez, Turgout, Fransa'nın içinde bulunduğu yapısal krize gerçekçi ve derinlemesine bir çözüm getirmeyi denedi.¹⁹ Fizyokratların etkisiyle, özellikle, ekonomik alanda liberalleşmeyi savunan Turgout, kendisinden sonra yapılacak olan reform denemelerine yol gösterici oldu. Bu anlamda, sonraki reform denemelerinin Turgout'un yapmaya çalıştığı şeyden çok fazla bir farkı olmadı. Bu anlamda denilebilir ki, Turgout, Fransa ekonomisinin iyiyeye gitmesi için tek şansı. Zira, ticarî regülasyonlar ve kısıtlamalar öylesine yükselmiş, vergiler öyle ağırlaştırılarak keyfileştirilmiştir ki, iç piyasa çok güdük bırakılmış ve halk çok zor duruma sokulmuştu. Ayrıca, loncaların ve devletin oluşturduğu tekeller rekabeti önleyerek etkinsizliği artırmaktaydı. Bu konuya ilişkin Heaton'un verdiği örnek çarpıcıdır: "Tarifeler çok karmaşıktır ve geçiş resimleriyle taşıma maliyetleri birleştiklerinde iç taşıma maliyetleri çok yüksekler çıkmaktadır. Tuz, Loire'i geçerken 50 kere geçiş resmi ödenmekte ve 260 millik yolda maliyet beş katına çıkmaktadır."²⁰ Bu durum, tüm Fransa'da yüzyıllardır geçerliydi.

Turgout azledildikten sonra yerine Necker getirildi. "Necker, ne müsrif bir maliyeci ne de aşırı kral yanlısı biriydi. Necker'in yaptığı sadece, hükümetim millî menfaatlerinin gereği olarak belirlediği bir savaşı finanse etmekten ibaretti."²¹ Monarşi reform önlemlerini görmezden gelmekle kalmamış aynı zamanda Turgout'un sert bir şekilde karşı olduğu Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na yardım edilmesine Necker yönetimi aracılığıyla desteklemeye devam etmiştir. Amerika, savaşı kazanmıştı, ancak, Fransız maliyesi yeni bir krize girmişti. Pratik endişelerle maliye bakanı yine değiştirilmiş, bu sefer umutlar Colonne'ye bağlanmıştı. Colonne reform ihtiyacının farkındaydı ve Turgout'nun çalışma arkadaşı Dupont'a hazırlattığı reform paketini Kral'a

¹⁷ Bkz. Vural Savaş, *İktisadın Tarihi*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2000.

¹⁸ Bkz. Vural Savaş, 2000.

¹⁹ Murray N. Rothbard, "Biography of A. R. J. Turgout (1727-1781) Brief, Lucid, and Brilliant", <http://www.mises.org/content/tugout.asp>, erişim tarihi 20.07.2006.

²⁰ Herbert Heaton, 2005, s. 262.

²¹ Scott Trask, 2005, s. 81.

sundu. Paket ekonomiyi özgürleştirmeyi ve mutlak monarşiyi anayasal monarşiye çevirmeyi amaçlıyordu. Bu reform paketi açık bir şekilde Fransız aristokrasisinin İngiltere örneğine duyduğu özlemi simgeliyordu. Soylular ufukta beliren büyük siyasî krizin farkındaydı; fakat, özel ve siyasî hayatı sayısız skandala karışmış olan “Colonne, bu reformu gerçekleştirecek doğru adam değildi.”²² Colonne’ye yükselen tepkiler Kral’ın onun yerine Brienne’yi göreve getirmesiyle neticelendi. 1788’de Brienne Devrim’den önce son bir kez daha öncekilere benzer bir reform paketini, Kral’a sundu. Yine, anayasal bir monarşiyi öngören önlemler ekonomik ve siyasî liberilizasyonu ve mahallî meclislerin yeniden canlandırılmasını gerektiriyordu. Reform paketi malî bir krizin ortasında hazırlanmıştı ve bu yüzden soyluları doğrudan vergilendiren maddeler de içeriyordu. Soylu meclisi, yapısal değişiklikleri kabul etmiş olsa da kendilerinin hiçbir bütçe planı yapılmadan ve alınan paraların nereye gideceğinin teminatı verilmeden vergilendirilmelerine karşı çıktılar.

Soyluların isteği makuldu. Zira, malî krizlerin ateşleyicisi genellikle mutlak monarşinin etkisiz ve müsrif harcamalarıydı. Soylularsa anayasal, sınırlandırılmış ve harcamaları denetlenebilir bir devlet arzu ediyor, içinde bulunulan kronik krizden ancak bu yolla çıkılabileceğine inanıyorlardı. Kral XVI. Louis’nin bu direnişe tepkisi uzak görüşlü olmadı. Kral, Monarşinin içinde bulunduğu durumu iyice kavrayamadan vergileri zorla toplattırmaya kalkıştı. Ancak, karşılaştığı kurumsal direniş öylesine güçlüydü ki, geri çekilmek zorunda kaldı. Bu anlaşmazlık büyük bir siyasî krizin başlangıcıydı ve soylular Kralı vergiden vazgeçirebilmek için vergi koyma kararının Etats Generaux’nun işi olduğunu ve dolayısıyla eğer bu yapılmak isteniyorsa, Etats Generaux’nun toplanması gerektiğini belirttiler. Aslında, soylular, Etats Generaux’nun toplanmasını beklemiyor, bu teklifi kralı köşeye sıkıştırmak, isteklerini kabul ettirmek için yapıyorlardı.²³

Bu noktada hiç bekleyen bir gelişme yaşandı. Etats Generaux’nun toplanacağı haberi halkı öylesine heyecanlandırmıştı ki, Kral ve soylular bu hamleden geri dönmek istemiş olsalar da bunu gerçekleştiremediler. Artık, Fransa’da halk umutlarını tamamen Etats Generaux’un toplanmasına bağlamıştı.

Devrim ve Getirdikleri

Daha Etats Generaux öncesi halkın aklında soylulardan farklı bir şeyler olduğu belliydi. Toplantıya katılacaklar merkezin yönlendirdikleri değil devrimcilerin önerdiği, halka yakın kişilerdi ve Etats Generaux’ya doğru gidilirken üçüncü tabaka normal seremoniyi takip etmeyerek kendinin diğerleriyle eşit olduğunu göstermeye çalıştı. Soylular olaylar karşısında korkmuş ve bir-

²² Scott Trask, 2005, s. 82.

²³ Bkz. Emin Ruhi, 2002, s. 53.

leşerek savunmaya geçmişken; üçüncü tabaka sanki tüm dertlerinin sihirli bir şekilde çözüleceğini umduğu anın gelmesini heyecanlı ve gergin bir şekilde bekliyordu.²⁴ Eşitlik ve özgürlük düşüncesi üçüncü tabakanın ortak paydasıydı. Ortamdaki havanın beslediği gerginlik ve yıllarca biriken kin, herkesin, bir birine kuşkuyla bakmasına ve sonuçta henüz toplantının başında Devrim'in patlak vermesine neden oldu.

Bundan sonra üçüncü tabaka kendini halkın tek ve gerçek temsilcisi sayarak Millet Meclisi'ni ilan edecek ve halk Krallık güçleriyle sokaklarda çarpışacaktır. Bastil'in alınmasıyla durumu lehlerine çevirecek olan çatışmacılar, feodalitenin tüm kalıntılarıyla bir anda ortadan kaldırılacağı, Kral XVI. Louis'nin boynunun vurularak tüm gücün Ulusal Konvansiyon'a geçeceği ve Fransa'nın ilk anayasasının ilan edileceği olaylar zincirini başlatacaktır.

Rasyonalist Tepki

Peki nasıl oldu da yola özgürlük, eşitlik ve kardeşlik sloganıyla çıkanlar, monarşiden daha otoriter bir yönetime izin verdiler? İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini yayınlayanların hayalindeki ülke nasıl oldu da her gün birilerinin giyotine gittiği, halkın terörize edildiği, insan haklarının tamamıyla rafa kaldırıldığı ve her türlü sansürün uygulandığı bir yere dönüşmüştü? Ne oldu da burjuva devrimi denilen Fransız Devrimi, piyasayı en ilkel şeklinin bile gerisine attı?

Tocqueville, Devrim öncesi Fransızların siyasî görüşlerini etkileyen Fransız filozoflarının rasyonalizmini kıyasıya eleştirmiştir. Halk, düşünürler ve feodal beyler yüzyıllardır siyasî deneyimden mahrum kalmış, kamusal sorunların ve sorumlulukların dışında tutulmuştur. Bunun sonucunda edebiyatçılar ve düşünürler her gün karşılaştıkları yapısal sorunlara ve adaletsizliklere çözüm olacak tamamıyla çıplak aklın ürünü, tecrübeden azade sistemler kuruyorlar ve zaten eski rejim altında hoşnutsuz olan halk onlara gönülden destek veriyordu. Tocqueville, halkın yönetim konusundaki bilgisizliğinin ne kadar kötü sonuçlara yol açtığını ve açabileceğini belirttikten sonra gelişmelerin farklı yönde de olabileceğini vurgulamıştır:

“Eskiden olduğu gibi, Etats Generaux içinde, hükümet etmede yine pay almış, hatta kendi vilayetlerinin taşra meclislerinde gün be gün ülkenin yönetimiyle uğraşmış olsaydılar, Fransızların, kendilerini, o zaman yaptıkları gibi, yazarların fikirleriyle galeyana gelmeye asla bırakmayacaklarını öne sürmek mümkündür; o zaman belli bir kamu idaresi alışkanlığı kazanmış olurlardı ve bu da onları salt kurama karşı uyarmış olurdu.

Eğer, İngilizler gibi eski kurumlarını yok etmeksizin, uygulama marifetiyle bunlardaki zihniyeti aşama aşama değiştirebilmiş olsalardı, belki de yepyeni kurumları böylesine gönüllü bir şekilde düşünmüş olmayacaklardı.”²⁵

²⁴ Emin Ruhi, 2002, s. 60.

²⁵ Alexis de Tocqueville, 2004, s. 223.

Devrim öncesi halkın günlük hayatını etkileyen temel olguları bir gözden geçirelim. Feodal kurumların ve yükümlülüklerin içini boşaltan merkezî idare; merkantilist görüşün öncülüğünde, merkezden ekonomik hayatın her yerini düzenleyen ve sınırlayan bürokratik yapılanma ve Monarşinin müsrif harcamaları nedeniyle her gün yeni bir verginin boyunduruğuna giren ve filozofların idealist ve rasyonalist görüşleriyle coşan halk. Devrim'in ideallerini gölgeleyen Jakoben terörü bu karmaşık ilişkiler ağının meyvesiydi. Devrim sonrası önemli olan tek şey idealler üzerinde kurulacak geleceğin güzel günleriydi. Karşıtlıklar üzerine kurulan olaylar tamamen ya siyah ya da beyazdı. Faklı tonlara ve yorumlara asla yer yoktu.

“Rejim halkın eğilimlerinin karşısına bir baraj dikmişti. Halkın eğilimlerinin önü kesildi, bu eğilimler birikti, birikti... Biriktikçe ‘özlem’ler ‘ideal’ oldu, ‘ideal’ler soyut kavrama dönüştü. Gerçekten nefret edenler gerçekten kaçtılar ve kavramların rüyasına daldılar. Rüyanın kusursuz güzelliğini realitede gerçekleştirme iştiağı, sert, müsamahasız, sabırsız davranışlara yol açtı.”²⁶

Devrim'in büyük yıkıcılığı ve acımasızlığı yılların biriktirdiği bu keskin hissiyatta aramak çok da yanlış olmayacaktır. Jakoben mantaliteye uymayan tüm fazlalıklar giyotinlerin bıçaklarıyla budanmış ve milyonlar aynı anda kitlesel politikaların esareti altında hareket etmiştir.

Totaliterleşen Yönetim

Fransa'da, Turgout döneminden beri süregelen reform çalışmaları gösteriyor ki, Fransız aristokratlar kötü gidişatın farkındaydılar ve hâllerinden de memnun değildiler. Ancak, kalıplaşmış yapısal bozukluklar ve kralların aristokratlara olan güvensizliği gerekli reformların vaktinde hayata geçirilmesine bir türlü izin vermedi. Etats Generaux öncesi toplanan şikayet defterlerinde soylular, anayasal yönetimden, vergi âdaletinden, ticarî kısıtlamaların kaldırılmasından bahsediyordu. Üçüncü sınıfın yazdıkları da soylularinkine benzerlik gösterse de sıradan halkın asıl derdi geçim sıkıntısı, angaryalar, ticarî korumaların kaldırılmasından duyulan hoşnutsuzluk gibi gündelik endişelerdi ve halkın arasında anayasal monarşi hayali ya da bunun ne demek olduğuna ilişkin düşünceler hiç de yaygın değildi.²⁷ Devrim sonrası geçmişin tüm geleneklerine karşı çıkarak çıplak akli ideallerine rehber kabul eden devrimcilerin geldiği yer eski rejimden daha baskıcı ve acımasızdı. Eski rejimden miras kalan tek şey olan merkezî yönetim devrimcilerin elinde çok ilerletilmişti. “Kadrolar muazzam boyutlarda genişletildi ve gerçek bir hiyerarşik bürokrasi şekillendi. Bu süreçte devrimciler, büyük bir devletteki ilk doğrudan yönetim sistemlerinden

²⁶ Taha Akyol, *Politikada Şiddet*, Truva Yayınları, Ankara, 2005, s. 70.

²⁷ Scott Trask, 2005, s. 84.

birini kurdular.”²⁸ Bu suretçe, hedef, toplumu kontrol ve manüpile etmektir. Burke’ün, yeni rejimin, oligarşinin kusurları ile demokrasinin kusurlarını bir araya getirerek, sosyal düzenin ve kanunların hâkimiyeti yerine hukukçuların ve parazitlerin despotizmini geçirecek bir yönetim tarzına dönüşeceğini öngören²⁹ tahmini maalesef yanılmamıştı. Tüm güç dengelerinin aniden ve hiçbir tedbir alınmadan ortadan kaldırılması, Fransa’ya, iktidarın çıplak güç ve ayak oyunları tarafından belirlendiği on yılları getirmiş ve Fransızların kaderi kitlesel savaşların yarattığı ‘kahramanlar’ ve ideolojik propagandalar tarafından belirlenmişti. Devrim sonrası iktidara gelen Robespierre, Napoleon, X. Charles, III. Napoleon gibi diktatörlerin ortak noktası, kendi sözlerini ya-sa olarak uygulamadaki başarıları olmuştu.

Yok Edilen Piyasa

1789 Devrimi’nin ‘burjuva devrimi’ olarak görülmesi yaygın bir kanıdır. Bunun ispatı olarak ilkin, Devrim hazırlıklarına burjuva olarak nitelendirilenlerin yaptığı katkı gösterilirken ikinci olarak, Devrim’in hemen sonrasında yasalaştırılan liberal siyasî ve iktisadî ilkelerdir. Devrim’in nasıl geliştiği hakkında geniş bir tartışma sağlandığı için ilk sebebe değinilmeyecektir. İkinci sebepteki liberal siyasî ilkelerin kabulünün iyi niyet gösterisinden öteye geçemediğini, resmî kayıtlarda zikredilen 17 bin kişinin giyotine gönderilmesi³⁰ ve her türlü insan hakkının yok sayılması yeterince kanıtlamaktadır. Ancak, yine, ikinci sebepteki liberal iktisadî ilkelerin kabulü üzerine biraz durulmalıdır. Devrim sonrası, Fransa’da, siyasî sistemde olduğu gibi iktisadî alanda da ilerici birçok yenilik (göstermelik de olsa) yapılmıştır. Fransa’da yüzyıllardır süregelen bölgesel gümrükler kaldırılmış ve yerine tek bir tarife uygulamaya konmuştur. İthalat kısıtlamaları ve tarifeleri önemsiz bir dereceye indirilmiş ve yurt çapında ticarete kullanılan birçok ölçü birimine ve usule belirli standartlar getirilmiştir. Ulusal bir piyasaya ve liberal bir ekonomiye ilke olarak yönelindiği açıktır. Ama, maalesef, bütün bu değişiklikler ya uzun süre uygulanma fırsatı bulamamış ya da diğer bazı iktisadî önemli ilkenin yokluğunda anlamlarını yitirmişlerdir.

Devrim’in hemen sonrasında, devrimciler, malî krizle yüzleşmek zorunda kaldılar. Üstelik Paris’teki kamusal harcamaların artması ve ekmek yardımı, krizi, daha da derinleştirmişti. Fransa tüm kredi imkânlarını tüketmişti ve zaten Devrim sonrası Fransa’nın ünü hiç de iyi değildi. Meclisin para bulmak için

²⁸ Scott Trask, 2005, s. 87.

²⁹ Charles Tilly, *Avrupa’da Devrimler 1492-1992*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 189.

³⁰ Charles Kingsley’e göre, bu rakam 44 bin civarındadır ve ayrıca, 500 bin tutuklama emri çıkarılmıştır. İdam edilenlerin %8’i soylu, %14’ü burjuva %6’sı din adamı ve %70’i köylüydü. Hobsbawn’a göre, bu idamlar son derece anlaşılır ve normaldir; bu terör dönemi gerçekleştirilmeseydi ülke bu karışıklıktan çıkamayacaktı. Ancak, bu karışıklığın zaten jakobenler tarafından yaratılmış olduğu ve terör dönemi sorunları çözmekten çok

yaptığı ilk şey kilisenin mallarına el koymak oldu.³¹ Ama, kilisenin mallarına el koymak yeterli değildi. Kriz devam ediyordu. Bunun sonucu olarak, Meclis, karşılıksız para basmak anlamına gelen assignat^{*} basmaya karar verdi. İktisatçıların karşı çıkmasına karşın, sadece 200 milyon assignatla yetinileceği ve Meclisin güvencesi olduğu bahaneleriyle itirazlar kulak ardı edildi. Bu karar, Napoleon dönemine kadar sürecek ve ekonomik iflasın ve toplumsal çöküşün fişekleyicisi olacaktı. Her alandaki kontrolsüz gücün sahibi olan iktidar, beş sene içinde 40 milyarı geçkin assignat bastı. Para değerini neredeyse tamamen yitirdi. Enflasyon piyasada mal satmayı anlamsızlaştırdığı için köylü tekrar kendine yetecek kadar üretmeye ve ilkel mübadele yöntemlerini kullanmaya başladı. İktidar, assignatları halkın kullanması için müthiş baskılar uyguladı ve kanunlar çıkartarak assignatların değerini korumaya çalıştı. Hatta, orduya yiyecek bulamayan hükümet, köylülerin evlerini basarak zorla köylünün kendine ayırdığı yiyeceği aldı.³² İktisadî ilkelerin varlığına inanmayan ve insan hayatlarını önemsiz görerek bütün toplumsallığı istedikleri gibi şekillendirebileceklerine inan jakobenler, büyük bir başarısızlığa gömüldüler. Böylece, Ulusal Konvansiyon'un yıkımına giden yol açıldı ve içeri giren adamın adı, Napoleon Bonarpat'tı.

Totaliterleşen bir merkezîleşme sonucunda medeniyetin çarklarını geriye döndüğü, can güvenliğinin ve özel mülkiyet hakkının büyük tehlikede olduğu bir yerde, loncaların ilga edilmesinin veya ticarî kısıtlamaların kaldırılmasının pek bir anlamı yoktu. Çünkü ortada ticarî işlemlerin gerçekleşeceği bir piyasa kalmamıştı. Tüm bunların haricinde, 1792'de Avusturya'yla olan savaş ve 1973'de İngiltere'yle olan savaş liberal politikaları tamamıyla ortadan kaldırdı. "Tarifeler, sınırlar, yasaklar, lisanslar ve ticarî sistemi öldüren diğer çeşit şeyler daha güçlü bir şekilde yeniden zorlandı."³³ 1814'e gelindiğinde başta tahıl ithalatı olmak üzere daha bir çok ithalat yasağını içeren uzun bir tarife uygulamaya kondu. Bu liste, 1819, 1820, 1821, 1822 ve 1826'da tekrar tekrar kabartıldı. Bu durum III. Napoleon'a kadar değişmedi. Bu gerçeklerin ışığında, Blanning'in³⁴ de belittiği gibi Fransız Devrimi'ne 'Burjuva Devrimi' demek, hayli yanlış bir yönlendirmedir.

³¹ Trask'ın yorumuna göre, bu müsadere sonucu devlet, kendine karşı olabilecek sosyal bir otoriteyi bertaraf etmiş oldu; malî açığı azalttı ve yeniden dağıtım sonucu ortaya çıkan yönetime sadık bir kitle yarattı. Bu yorumun karşısında, Hobsbawn, kilise mallarına el konulmasını, laiklik mitine uygun bir şekilde, sekülerizmin ileri bir adımı olarak gördü. Tocqueville ise, eski rejim zamanında mallarına zorla el konulan vakıflardan bahsettikten sonra bu davranışın yeni rejim zamanında da aşılamadığını çok önceden zaten belirtmişti. Ona göre, insanlara yaşayanların bireysel haklarını çiğnemeyi öğretmenin en iyi yolu, ölmüşlerin istencini hiçbir şekilde dikkate almamaktır. Sonuçta, eski rejimde sağlanamamış olan hukukun üstünlüğü ilkesi, yeni rejimde tamamen unutuldu.

^{*} Kağıt para olarak da çevrilebilecek bu kelime, Fransa'da 1790-1795 yılları arasında Kliseden müsadere edilen emlak teminat gösterilmek suretiyle çıkartılan kağıt para anlamındadır.

³² Daha geniş bilgi için bakınız, Scott Trask, "Enflasyon ve Fransız Devrimi: Parasal Facianın Hikayesi", *Liberal Düşünce*, Yaz 2005, Sayı: 37, s. 87-94.

³³ Dean Russell, *Frederic Bastiat: Ideas and Influences*, The Foundation for Economic Education, New York, 1969, s. 60.

³⁴ T. C. W. Blanning, *The French Revolution: Class War or Culture Class?*, Studies in European

Henri See, Devrim sonrası Fransa ekonomisinin durumunu şu sözlerle özetliyor: “Devrim olayları şehirleri bile fakirleştirmişti. Ulaşım imkânları Devrim öncesinden daha kötüydü. Ticarî faaliyet dermansızdı; kredi çok kötü düzenlenmişti; banka fıknaı vardı ve tefecilere müracaat ediliyordu. Nihayet, sanayi için kalifiye işçi mevcut değildi ve ıslahatta güçlekle meydana geliyordu.”³⁵ İmalat sektörü savaşın getirdiği kısıtlamalardan dolayı resesyona girmişti ve tarımsal üretim Devrim öncesinden çok daha gerilere inmişti. Üstelik bu durum, sadece Devrim sonrası ortaya çıkan kaosu geçici bir krizi değil, kökünü eski rejimden alan ve 1840'lara gelindiğinde toplumsal bir yozlaşmaya dönüşen karakteristik bir özellikti.

Sonuç

Her ne kadar, Devrim, eski rejimden bir kopuş olarak algılansa da, bu, hem bir kopuş hem de bir devamlılıktı. Feodal sistemin tüm kalıntılarıyla birlikte ortadan kaldırılması ve siyasal yönetim alanında keskin bir dönüşümün yaşanması, eski rejimle Devrim arasında, geceyle gündüz gibi bir farkın varlığını kaçınılmaz kıldı. Ancak, iki dönemde de, kullanılan yöntem ve bu yöntemi şekillendiren mantalite temelde aynıydı. İktidarın tek elde toplanması ve devletin kendini halkın vasisi olarak görmesi iki dönemin de ortak özellikleriydi. Bu dönemlerde, aklın sınırlılığı ve sosyal düzenin spontane bir şekilde geliştiği unutulmuş; kontrol edilmeyen her şeyden korkulmuş; ve insanların kendi hayatları hakkında karar verebilecekleri düşüncesi hafızalarda çok gerilere itilmişti.

Devrimin eski rejimin sakıncalı yönlerini alarak onuları çok daha ileriye götürmesinin yanında diğer büyük bir zararı da Fransa'nın modernleşmesini ve çağa ayak uydurmasını onlarca yıl geçiktirmiş olmasıdır. Aynı dönemde İngiltere, evrimsel bir süreçte, sanayiini ve sivil toplumunu hızlı bir şekilde geliştirmiş; toprak lordlarının elinden siyasî ve ekonomik ayrıcalıklarını alarak feodal kalıntılardan tamamen kurtulma yoluna girmişken, Fransa'daki devletçi zihniyet, devlete eklenmiş, feodal sistemden daha ayrıcalıklı bir sınıf yaratmış ve devrimcilerin şikayet ettikleri tüm sorunlar daha da ağırlaşarak Fransa'nın modernleşmesi ve müreffehleşmesinin önünde büyük bir engele dönüşmüştü.

Devrim'den altmış yıl sonra bile, ne siyasî alandaki merkezileşme eğilimi azalmıştı ne de iktisadî alandaki devletçi, yasaıçı mantık değişmişti. Daha da kötüsü, bütün bu olumsuzluklar hızla artmıştı. Belki de devrim olmamış olsaydı gerçekleşebilecek olan anayasal monarşi ve o yönetimin geliştirebileceği sınırlı devlet anlayışı çok sonraya ertelenmiş ve belki de asla ölmeyecek devrimci bir geleneğin oluşmasına sebep olmuştu.

History, London, 1998, s. 51-62.

³⁵ Henri See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Yöneliş Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 150.